

İLETİŞİMİN TARİHİ

E. Özgür GÖNENÇ*

L'histoire de la communication

Dans cet article nous avons parlé de l'histoire de la communication. Tout d'abord nous avons fait la définition de la communication. Après avoir fait la définition de la communication nous avons parlé de l'histoire des différents moyens de communication de masse. En conclusion nous avons parlé de l'importance des moyens de communication de masse.

Mots clés: Communication, masse.

.....

İletişim sözcüğü latince kökenli bir sözcüktür ve communication sözcüğünün karşılığıdır. Birbirlerine, nesnelere, olaylar, olgularla ilgili değişimleri haber veren, bunlarla ilişkin bilgileri birbirine aktaran, aynı olgular, nesnelere, sorunlar karşısında benzer yaşam deneyimlerini

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi.

birbirlerine ifade eden insanların oluşturduğu topluluk ya da toplum yaşamı içinde gerçekleştirilen tutum, yargı, düşünce, duygu bildirişimlerine iletişim denmektedir.

İletişim, insanların varlıklarını sürdürme biçimlerinin bir ürünü ve insanların varlıklarını sürdürme biçimindeki gelişmelere göre değişimlere uğrayan insana özgü bir olgudur. Bütün canlılar gibi insanlar da doğayla etkileşimde bulunarak varlıklarını sürdürmektedirler. Diğer canlı türlerinden farklı olarak ortaya kültürlerini koymaktadırlar.

İletişim denince akla gelen insan ile insan arasındaki sözel bir süreç şeklinde işleyen konuşma biçimidir. Bunun çok basit bir olgu olduğunu düşünürüz. Ancak bu o kadar basit bir olgu değildir.

İletişim en basit düzeyde bile üç ögeye dayanmaktadır. İletiyi gönderen, iletiyi alıp açımlayan ve bu ikisi arasında iletinin gönderilmesinde kullanılacak bir iletişim kodlanması.

İletişim yalnızca sözel bir süreç değildir. İnsan ile insanın karşılaştığı, ilişki kurduğu her yerde, her durumda, her mekanda bir iletişim süreci yaşanmaktadır. (Oskay, 1997:9)

İnsanlar sabahları gözlerini açtıkları andan itibaren farkında olmasalar da diğer insanlarla iletişime girmektedirler. Bu iletişim sözel olabileceği gibi, jest ve mimiklerle de olabilmektedir. Toplumlararası iletişim kurabilmek için araçlara ihtiyaç duyulmuştur. Toplumun bireyi olan insan daima çevresinde olup bitenleri öğrenmek, kendi başına gelenleri başkalarına duyurmak, düşüncelerini başkalarına iletme

gereksinimi duymaktadırlar. Bu ihtiyaç haberleşme eylemini yaratmıştır. (İnuğur, 1993:25)

İnsanlar birbirleriyle haberleşme gereksinimi duymuşlardır. İlk haberleşme işaretleşmeyle başlamıştır. İkel toplumlarda, yüksek tepeler üzerine ateş yakarak, bu ateşin çıkarttığı duman ile haberleşme görülmektedir. Bunun dışında tamtam çalarak ya da çeşitli ses ve işaretler kullanılarak haberleşme de görülmektedir.

İnsan gelişince, teknoloji ilerleyince ilkel iletişim araçları insanları tatmin etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda da ilettiği haberlerin kalıcı olmasını sağlayacak pratik haberleşme yolları aramaya başlamışlardır. Böylelikle yazı ortaya çıkmıştır.

Yazının bulunuşuyla düşünce ve söz maddi bir biçim kazanmıştır. İletiler kalıcı duruma gelmiştir. Yazının bulunuşuyla düşünce ölümsüzleşmiş unutulup gitmekten kurtulmuştur.

İletişimin tarihindeki önemli aşamalardan biri de kağıdın bulunuşudur. Bilindiği gibi basının başlıca hammaddesi kağıttır. Kağıt üzerine yazı yazmak, resim, işaret ve şekiller yapmak amacıyla, türlü bitkisel maddelerden üretilen bir yüzeydir. Kağıt düşünceleri yazı durumuna getirmekle başlayan uygarlıklar için en önemli unsurdur. En önemli kullanım alanını ise basında bulmaktadır.

Kağıdın en ilkel şekli papirüstür. Eski Mısırlılar M.Ö. 2000 yılından bitibaren Cyperus Papyrus denilen kamyş cinsi bir bitkiden, üzerine resim ve yazı yayılan ince tabakalar yapmışlardır.

Papirüs kağıdı devrimini Batı Anadolu'daki Bergama şehri uygarlığının bir ürünü olan (Pergament) veya (Parşömen) izlemiştir. (İnuğur, 1993:30)

Bugünkü anlamda ilk kağıt İsa'dan 200 yıl önce Çin'de görülmüştür. Keten ve pamuklu paçavralar ıslatılıp önce hamur haline getirilmekte sonra özel bir dibekte dövülüp keçeler arasına yayılarak kurutulmakta ve bir tür kağıt elde edilmekteydi.

Kağıdın diğer uluslar tarafından öğrenilmesine VII. Yüzyılda başlanmıştır. Arapların Semerkant'ı ele geçirdikleri zaman kağıdı Çinlilerden öğrendikleri rivayet edilmektedir.

Avrupalılar kağıt yapmayı müslümanlardan öğrenmişlerdir. XIV. Yüzyılda Avrupa'da kağıt yapım evleri kurulmuştur. XV. yüzyılda sonlarına doğru kağıt bol miktarda üretilmeye başlanmıştır.

Daha sonraki yüzyıllarda nüfusun büyük ölçüde artması ve basının başdöndürücü hızla gelişmesi sonucu, kağıt yapımı için başka maddeler aranmış ve ilk maddesi odun olan kağıt bulunmuştur. Odundan kağıt yapımının temelleri 1845 yılında atılmıştır. Daha sonraları 1851 yılında soda, 1866 yılında sülfat ve 1879'da da seltüloz kullanılmaya başlanmıştır. (İnuğur. 1992: 60)

İletişim tarihinde kağıdın bulunuşundan sonraki aşama yazılı iletişime geçiştir. Mısırlılarla çağdaş olan Sümerler, için ince kıldan yapılmış levhalar tabletler kullanılmıştır. Böylece çivi yazısını bulmuşlardır. Bu yazı türünde önce demir çubuklarla kil tabletler üzerine

yayılmakta daha sonra bu tabletler fırında pişirilmekteydi. (İnuğur, 1993: 60)

Yazının bulunuşuyla insan düşüncesinin ebedileştiği ve saklanabilme olanağına kavuştuğu bir gerçektir. Matbaanın bulunuşu ise yazının çoğaltılması olanağını getirmiştir.

Tarihsel belgeler, bize,düzenli haber yayan gazete niteliğinde olan ilk yayının Çin'de yapıldığını göstermektedir. Dünyanın en eski gazetesinin 911 yılında Pekin'de kurulan, **KING PAO** Gazetesi olduğu söylenmektedir.

İlk haberleşme ise haber mektuplarıyla başlamıştır. Batıda basın tarihinin gerçek başlangıcı XII. Yüzyılda **Nouvelles à la Main** "**Elde Dolaştırılan Haberler**" denen küçük haber mektuplarıyla ortaya çıkmıştır. Avrupa yaşayan insanların olup bitenleri öğrenme ihtiyacı fikir, sanat ve ticaret çevrelerinde geçen olayları öğrenme isteği haber mektuplarının doğmasına yol açmıştır. Bu bakımdan haber mektupları gazetelerin öncüleridir. (İnuğur, 1992:45)

İlk haber mektuplarının ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Haber mektuplarının XII. Ya da XIII. Yüzyılda önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan Venedik'te doğduğu söylenmektedir. Ülkeler arası ticaret yapanlar, savaşlar hakkında bilgi almak isteyenler, devlet adamları, din ve sanat etkinliklerini izleyen kilise görevlileri haber mektuplarının doğmasına yol açmıştır.

1440 yılında matbaanın bulunuşu haber mektuplarının büyük ölçüde yayılmasına ve çoğalmasını sağlamıştır. Bu nedenle 15. Yüzyılda basılı haber mektupları ortaya çıkmıştır. Basılı haber mektuplarının gelişmesi sonucu gazeteler ortaya çıkmıştır. Fakat bu haber mektupları gelişi güzel zamanlarda yayımlandığı, belirli bir düzene sahip olmadığı, yorumdan uzak basit haberler verdiği için bunları gazete olarak nitelemek mümkün olmamıştır.

Gutenberg'in matbaayı buluşundan sonra, Avrupa kentlerine yayılmış ve bu yayılma sonucu çok sayıda incil basılmış ve dini inançları kuvvetli olan insanlar tarafından bu kitaplar aranır ve satılır olmuştur.

Halkın din kitaplarına karşı gösterdiği ilgi ve istek sonucu katolik kilisesi sarsılmaya başlamıştır. Din sorunlarında çıkan anlaşmazlıklar din savaşılarının başlamasına neden olmuştur. Reform olarak bilinen dinde yenilik hareketleri basım sanatı sayesinde büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır.

Diğer yandan basımın gelişmesiyle kitaplar ucuzlamış halk geniş ölçüde okuma olanağı bulmuştur. O güne kadar yalnızca soylularla papazların yararlandığı kitaplar. Geniş halk kitleleri tarafından okunmaya başlanmıştır.

Bütün bu gelişmelerin ardından gazeteler dünyaya ilk adımlarını atmışlardır. Basım günümüzdeki durumuna gelinceye kadar çok uzun ve karmaşık bir evrim geçirmiştir. Bu evrim iki noktaya bağlı olarak

gerçekleşmiştir: Okuma-yazmanın batı toplumlarında yaygınlaşması ve basım teknolojisindeki aşamalar.

15. yüzyıl sonrasında gelişen basım teknolojisi özellikle 17. Yüzyıldan başlayarak dönemin burjuva devrimlerinin bireyci, özgürlükçü, eşitlikçi, demokratik katılıma yönelik ekonomik yapılanmasına uygun düşünmektedir. Herkes düşüncesini özgürce yayabilmelidir. Düşüncesini yaymak isteyenler bir gazete çıkarma özgürlüğüne sahip olabilmelidir. Bunlar liberal düşünce sisteminin kaçınılmaz sonuçlarıdır. (İlal; 1997:42)

Basım teknolojisi etkilerini 18. ve 19. Yüzyıllarda göstermiştir. Bu dönemde, buharlı baskı makinelerine ve rotatiflere geçilmiştir. Bununla birlikte basımın yapısındaki temel dönüşüm getiren gelişme teknolojik değil ekonomiktir. 19. Yüzyılın sonuna gelindiğinde batının kapitalist toplumunda sanayileşmenin getirdiği mass-production (yığımsal üretim) arz patlaması ve tüketim toplumuna geçiş aşamasında tüketimin kamçılanması reklam sisteminin çok önemli bir parçası haline dönüşecektir. Bu aşamaya kadar gazetelerde küçük bedeller karşılığı yer alan reklamlar birden bire gazetelerin en büyük gelir kaynağı durumuna dönüşmüştür. Bu durum basımın yapısının değişmesine yol açmıştır. (İlal ; 1997:44)

Bu durum karşısında gazeteler linotip dizgi makineleri kullanarak gazete maliyetlerini düşürmekte ve böylece yığın gazeteciliğini başlatmaktadırlar. Daha çok sayıda gazete basan, daha çok reklam geliri ve kazanç elde etmektedir. Daha çok reklam geliri de daha çok sayıda

basılan gazetede yer almaktadır. Bu kısır döngü gazeteyi bir tüketim malına dönüştürmüştür. Gazetelerin amacı artık haber iletimi değil kazanç olmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde Avrupa'da yayımlanan ilk gerçek gazeteler 17. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Değişik konulara ait bilgilerle beraber, düzenli, süreli, bir görünüm yansıtması bunlara ilk gerçek gazeteler denmesini kolaylaştırmaktadır.

Bugünkü anlamda ilk gazete 1609 yılında Strasbourg'da haftalık ve Almanca olarak yayımlanan **Avisa Relation der Zeitung'dur**. Bundan sonra Anvers'de 1619 yılında **Nieuwe Tijdinghe** adlı Hollanda Gazetesi çıkmıştır

1622 yılında Londra'da yayımlanan İngiliz Gazetesi **The Weekly News** ve 1631 yılında Fransa'da yayımlanan **La Gazette** ilk haftalık gazetelerdir.

1640 yılında Roma'da yayımlanan ilk İtalyan Gazetesi **Gazetta Publica'dır**.

1645 yılında İsveç'in başkenti Stockholm'de kurulan **Ordunar Post-Tijdenber'dir** (İlal, 1997: 46)

Amerika kıtasında ise gazeteciliğin başlangıcı tamamen kendine özgü bir biçimde olmuştur. Bugünkü ABD 17. Yüzyılda İngiliz sömürgesi olduğundan basın yasaklanmıştı. 1936 yılında Boston yakınındaki Cambridge Harward College kurulmuş bu koleje bağlı olarak 1638 yılında ilk basımevi çalışmaya başlamıştır.

1689 yılında ilk kez Boston'da bir gazete çıkarma girişi yapıldıysa da bu girişim vali tarafından engellenmiş ve gazetenin çıkışı yasaklanmıştır. 25 Eylül 1690 tarihinde Boston'da **Benjamin Harris** adlı Londralı bir radikal **Public Occurencos** adlı aylık Amerikan gazetesini yayımlamıştır.

ABD'de ilk gazete ancak 1704 yılında çıkarılabilmişse de bu gazete günlük bir gazete olmamıştır. İlk günlük gazete daha sonraları 1784 yılında yayımlanmıştır. (İnuğur, 1992: 70)

Türkiye'de yayımlanan ilk gazetelere gelince; Cumhuriyetin ilanından önceki dönemde İttihat ve Terakki Partisi eski Genel Sekreteri ve İstanbul Milletvekili Fethi bey 1918 yılında birkaç arkadaşı ile birlikte **Osmanlı Hürriyetperver Avem Fırkasını** kurmuşlardır. Buna karşılık Mustafa Kemal de **Minder** Gazetesini çıkartmaya karar vermiştir. Daha sonra 1919 yılında **Hakimiyet-i Milliye** 1917'de **Vakit** Gazeteleri ve 1922'de **Akbaba Dergisi** çıkarılmıştır.

Cumhuriyet döneminde çıkarılan gazetelere gelince; 1923 yılında **Tanin** Gazetesi çıkarılmıştır. 1924 yılında ise **Resimli Ay Dergisi** yayımlanmıştır. Yine 1924'te adını Mustafa Kemal'in önerdiği **Cumhuriyet** Gazetesi kurulmuştur. Bu gazetenin kurucuları Yunus Nadi ve Zekeriya Sertel ve Nebizade Hamdi'dir.

Cumhuriyet döneminde kurulan bir başka gazete ise 1925 yılında kurulan **Son Saat** Gazetesidir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında İş

Bankasınca finansmanı yapılan **Milliyet** Gazetesi yayımlanmıştır. (İnuğur, 1992: 186)

Türkiye’de yazılı basının genel karakterinin çizildiği dönem 1970-1980 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde yıllardır yayımlanan ünlü gazetelerin büyük bir kısmı kapanmıştır. Geçmiş yıllara göre gazete sayısında bir azalma görülmüştür. Örneğin **Vatan**, **Akşam** gibi gazeteler kapanmıştır. Buna karşılık dergilerin sayısı artmıştır. Ancak toplumdaki okuyucu sayısı artış göstermediğinden gazeteler yaşamlarını sürdürürebilmek için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. (Giritli; 1992:82)

Gazeteler önceleri ekler vermiş, sayfalarını arttırmış, okuyucu için ilginç olan moda-magazin türü haberlere yer vermeye başlamışlardır. Daha sonraları bununla da yetinmeyerek promosyon adı verilen çeşitli hediyeler ve ikramiyeler vermek yoluna gitmişlerdir. Bu sayede gazete tirajlarını arttırmak hiç olmazsa aynı düzeyde tutmak amacını güdümüşlerdir.

Bu dönemde asıl görevi haber vermek olan gazeteler, tiraj alabilmek için okuyucularına çeşitli armağanlar verme vaadiyle gazetelerde kupon yayımlamaya başlamışlardır. Cumhuriyet Gazetesi dışındaki bütün gazeteler de bu uygulamaya rastlanmıştır.

İletişimin tarihini incelerken yazılı basının yanı sıra çok önemli kitle iletişim araçları olan radyo ve televizyondan da söz etmenin doğru olacağı kanısındayız.

Radyo ve televizyon daha ilk bulunuş biçimlerinde bile kendilerini geliştiren tüketim toplumunun koşullarına uygun teknolojiler olarak ortaya çıkmışlardır. Radyo-televizyon teknolojisinin gelişme sürecinde toplumsal-ekonomik-teknolojik yapı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Avrupa ülkelerinde içerikten soyutlanmış teknolojik türünlerde verici ve alıcılarda kazanç alanını özel girişimcilere bırakırken, içeriği kendisi, iletişim kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla yönelik olarak düzenlemektedir.

Dünyada ilk sürekli ve düzenli radyo yayını 1921 yılında başlamıştır. Türk radyoculuğu ise 1927 yılında Ankara ve İstanbul'da kurulan 5'er kilovatlık iki istasyonla başlamıştır. Türkiye'de radyo etkili bir eğitim aracı olarak kullanılamamıştır. TRT Kurumu kuruluncaya kadar radyo eğitici olmamıştır.

Radyo yayınları ilk başladığında Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi tarafından işletilmekteydi. 1933 yılından sonra Türkiye'de başlayan devletçilik akımıyla birlikte radyolar özel teşebbüsün elinden alınarak devletleştirilmiştir.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine radyo yayınlarının savaş sırasında oynadığı rol düşünülerek radyo yayın hizmetlerine yeni bir biçim vermek yoluna gitmiştir. Bunun üzerine 1940 yılında Matbuat Umum Müdürlüğü kurulmuş ve radyo yayınları bu müdürlüğe verilmiştir. Bütün İkinci Dünya Savaşı boyunca radyo yayınları bu müdürlük tarafından yürütülmüştür (Yorulmaz, 1943: 14)

1950 yılında başlayan Demokrat Parti döneminde de radyo yayıncılığı ile ilgili pek çok yasa çıkarılmıştır.

Radyonun Türkiye’de yayın hayatına başlaması diğer ülkelerle hemen hemen aynı zamanda olmasına karşın Televizyonun Türkiye’de yayına başlaması aynı şekilde olmamıştır. Türkiye’nin engebeli bir arazi yapısına sahip olması televizyon şebekesinin kurulmasını güçleştirmiştir. Türkiye’de televizyon yayınlarına yapılması gereken ancak İkinci Beş Yıllık Kalkınma programında yer alabilmiştir.

Televizyon yayınlarının kararı benimsenmeden önce İstanbul Teknik Üniversitesi (İ.T.Ü.) elektrik fakültesinde bulunan Yüksek Frekans Laboratuvarının çalışması şeklinde akademik yıl boyunca devam eden televizyon yayınlarının başlaması 1954 yılından beri bulunmaktadır. 1961 Anayasası ile birlikte TRT Kurumu Kanunu çıkmıştır (Tokgöz, 1980:72)

1961 Anayasası ile özerkliğe kavuşan ve hakim sınıfların sesi olmaktan kısmen kurtulan TRT, Türkiye’de kitle haberleşmesini sağlayan, kitlelerin gözü kulağı durumuna gelmiştir.

1968 yılında yayın hayatına başlayan TRT, 1980’li yılların başlarına kadar tek kanal üzerinden siyah-beyaz olarak yayın yapmıştır.

1980’li yılların başlarında renkli deneme yayınlarına başlayan TRT, 1984 yılında tamamen renkli yayına geçmiştir.

1986 yılında TRT 2 yayınlarının başlamasıyla iki kanallı duruma gelmiştir. Daha sonra 1986-1990 yılları arasında TRT3, TRT 4, TRT INT,

TRT GAP kanallarının da devreye girmesiyle TRT, 6 kanal üzerinden yayın yapar duruma gelmiştir.

1980'li yılların ortalarına doğru televizyonun oluşturduğu ortam üzerine gelen video, daha önce var olan görsel kültürü pekiştirmiştir. Çok elverişli bir araç olmasına karşın eğitim amaçlı kullanılmamıştır. Genel olarak film izleme aracı olarak hizmet vermiştir.

Türkiye'ye ilk girdiği yıldan beri video kaset üreten ve dağıtan şirket sayıları da hızla artmıştır. Kâr amacına yönelik kurulan bu şirketler kitleler tarafından beğenilen filmleri kasetlere aktararak piyasa sürmüşlerdir.

İletişim olgusu tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde son yıllarda meydana gelen önemli gelişmelerden birinin de bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler olduğu görülmektedir. Bilgisayarlarla iletişim tüm dünyaya yayılmış durumdadır. Günümüzde artık en uzak yerlerdeki birileriyle bilgisayarlar aracılığıyla haberleşmek mümkündür.

Bilgisayar teknolojisinin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan bir başka gelişme de internettir. İnternet tüm dünyaya yayılmış irili ufaklı 4 milyon kadar bilgisayardan oluşan büyük bir ağıdır. İntenette temelde kullanıcılara, hızlı, güvenilir iletişim ve insan deneyiminin ürünleri olan nesneleri paylaşma olanağı verdiğiinden tüm meslek grupları interneti kolaylıkla kullanabilmektedirler. İnterneti kullanarak bir çok iş yapılabilir. Bunlardan bazıları şunlardır:

-Meslektaşların birbirleriyle haberleşmesi, makale değişimi, kitap, yazılım, duyuru.

-Teknik raporlara ve ders notlarına erişmek

-Para ödemededen bazı yayımlara erişmek

-Kütüphane kataloglarını taramak

-Ticari kurumların çeşitli veri tabanlarına erişmek

-İnternet üzerinden alışveriş yapmak

İnternet dünya çapında bilgi kaynaklarından oluşmuş bir gruba verilen addır. Bu kaynaklar öylesine çok ve geniştir ki tek bir insanın bunları algılaması ya da öğrenmesi diye bir şey söz konusu olamaz. Bu açıdan tüm interneti anlayabilen bir insan olmadığı gibi internetin çoğunu bilen insan da olmaz. (Akgül, 1995:1)

İnterneti bir bilgisayar ağı veya bilgisayarlardan oluşmuş daha büyük bir ağ olarak düşünmek hem hata hem de haksızlık olur. İnternetin önemi içinde barındırdığı bilgidedir.

İnternetin en önemli parçası insandır. İnterneti hiç kapanmayan büyük bir kütüphane olarak düşünmenin doğru olacağı kanısındayız. İnternet herkesi hiçbir ayırım gözetmeksizin içeri kabul eden bir sistemdir.

Sonuç

Toplumsallaşmanın en temel öğelerinden biri iletişimdir. Toplumsallaşmanın aracı kurumlarından her biri kendi işlevlerini iletişim

süreci içinde yerine getirmektedirler. Kitle iletişim araçları aracılığıyla gerçekleşen iletişim süreci toplumsallaşmanın en temel sonucudur.

Özellikle siyasal sistemin düzenlenmesinde iletişim olgusunun rolü büyüktür. Bu sistem varlığını korumak için de kitle iletişim araçlarına gereksinim duymaktadır.

İletişim araçlarının kullanımı ile çok geniş kitlelere kısa sürede ulaşılabilenmektedir. Belirli bir konuda kamuoyu oluşturmak ya da kamuoyunu etkilemek isteyenler de yine Kitle İletişim Araçlarından yararlanmaktadırlar.

Bunun için bu çalışmamızda tarihten söz ettiğimiz iletişimin çok önemli bir rolü bulunmaktadır.

Kaynakça:

- OSKAY Ünsal, “İletişimin ABC’si” Der Yayınları İstanbul 1997.
- İNÜĞÜR Nuri “Basın ve Yayın Tarihi” Der Yayınları İstanbul 1993.
- İNÜĞÜR Nuri “Türk Basın Tarihi” TGC Yayınları İstanbul 1992.
- İLAL Ersan “İletişim, Yıgınsal İletişim Araçları ve Toplum” Der Yayınları, İstanbul 1997
- GİRİTLİ İsmet, “Günümüzde Haberleşme” İstanbul Ocak Yayınları 1992
- YORULMAZ Cemal “Devlet Radyosu'nun Teşkilatı ve Vazifeleri” Radyo Dergisi 15 Ocak 1943 cilt 2.

-TOKGÖZ Oya *“Türkiye ve Ortadoğu Ülkelerinde Radyo ve Televizyon Sistemleri”* Bilgi Yayınevi İstanbul 1980

-AKGÜL Mustafa *“İnternet: Bilgiye Erişim Yeni Araç ve Olanakları”* Ankara 1995.